

הזכיונות לחיפושי אשלג ונפט בארץ-ישראל

מיכאל אהן

הקדמה

ארץ-ישראל לא היתה ידועה כארץ עשירה במחצבים ועל רקע זה בולט ייחודו של ים המלח, שנחשב לאזור בעל פוטנציאל כלכלי ניכר. עוד לפני מלחמת-העולם הראשונה, ועם סיומה, ניסו גורמים ציוניים ואחרים לקבל זכיון שמבחינת היקפו, ההשקעה הדרושה והרווחים הצפויים, היה מעל ומעבר לתכניות כלכליות אחרות, למעט זכיון החשמל.

במאמר זה ננסה לבדוק ציוני-דרך במאמציו של משה נובומיסקי להשיג את הזכיון, מי היו אלה שהתחרו בו, שמו מכשולים בדרכו ואילו אותו להמתין 10 שנים עד לקבלת הזכיון. כן נסקור בקצרה את ההדים הציבוריים שעורר הזכיון באנגליה. להשלמת התמונה נביא תיאור קצר של הנסיונות לחפש נפט בארץ-ישראל. הזכיונות לחיפושי נפט היו בבעלותן של חברות אמריקניות ובריטיות, שנתקלו בבעיות דומות לאלה בהן נתקלו הציונים, בגלל מדיניות המימשל הבריטי, שאסר להפעיל זכיונות.

א. זכיון האשלג

גישושים ראשונים

אזור ים-המלח היה ידוע כאזור עשיר במחצבים, ולגופים יהודיים ולא-יהודיים היו רעיונות ותכניות לפיתוחו. ב-1904 יצאה משלחת גיאולוגית, בראשותו של פרופ' בלנקהורן (Blankhorn), שהגישה סקר גיאולוגי מקיף על ארץ-ישראל בכלל ועל ים-המלח בפרט.¹ בשנת 1911 ביקר ביס-המלח משה נובומיסקי, מהנדס מכרות יהודי מסיביר, בעל נסיון רב בכרייה במכרות זהב ומלח בארץ מולדתו.² לאחר מלחמת-העולם

1 A. Böhm, *Die Zionistische Bewegung*, I, Jerusalem 1937, pp. 316-317. במשלחת של בלנקהורן השתתף גם אהרון אהרנסון. כבר בשנת 1835 יצאה משלחת בראשותו של הארי קוסטיגן

(Costigen), ראה: Himadch: *Economic Organization of Palestine*, Beirut, 1938. תולדות חייו של משה נובומיסקי מתוארים בספרו, מים-הביקל לים-המלח, ירושלים-תל-אביב 1958 [להלן: נובומיסקי, מים-הביקל]. בחלקו השני מתאר הספר בצורה מפורטת את השתלשלות העניינים שהביאה לקבלת הזכיון בשנים 1921-1930. לפיכך נסיתי כאן לעמוד על עיקרי הדברים בלבד. כן אנסה להלן לתאר את הדיונים הפנימיים שהינחו את משרד המושבות בטיפולו בנושא וכן את ההתעניינות של גורמים לא-יהודיים ביס-המלח עד לפני בואו של נובומיסקי ואת השפעות הגומלין בין הזכיון שקיבל רוטנברג להפקת חשמל ובין זכיון ים-המלח.

מאהל המשלחת הגיאולוגית
של פרופ' בלנקהורן,
בחנייה בערוץ נחל-
בוקק, 1908 (משלחתו
הראשונה סיירה בארץ
כבר ב־1904)

הראשונה הקדישו ציונים ובריטים תשומת־לב רבה לתכניות התיישבות חקלאיות, תכניות השקאה וחשמל. אך בדיוניהן של הוועדה הכלכלית המייעצת, בראשותו של סמואל, המועצה הכלכלית למען ארץ־ישראל, וכן בתזכיר שהגיש וייצמן ללורד קרזון — לא נדונות כלל האפשרויות של ניצול אוצרות ים־המלח.³

לפני המלחמה רכשו חברות־נפט אחדות זכויות לעריכת חיפושים באזור, אולם הספיקו לעשות מספר בדיקות ראשוניות בלבד. עוד לפני תום המלחמה הגיש המייג'ור טאלוק (Tulloch), שעבד במיניסטריון החימוש, תכנית להפקת אשלג מים־המלח. האשלג שהיה מרכיב חשוב בייצור חומר־נפץ, הופק בעיקר על־ידי סינדיקט גרמני, דבר שהביא לעלייה תלולה במחירו בזמן המלחמה. צ'רצ'יל, שהיה אז שר החימוש, דחה את ההצעה, אולם החליט מאוחר יותר לשלוח את המייג'ור ברוק (Brook), שהיה ראש המכון הגיאולוגי הקנדי והוצב במצרים, ליס־המלח.⁴ באוקטובר 1918 הגיש המהנדס ביקנל (Bicknell) בקשה לזכיון בלעדי להפקת אשלג ולבניית תחנה הידרואלקטרית על הירדן לאספקת חשמל למפעל, אולם בקשתו נדחתה בנימוק שהתנאים עדיין לא בשלים לכך.⁵

3 בתזכיר קצר בשם 'כיצד אפשר להתגבר על הבעיות הכספיות של ההסתדרות הציונית' מיום 6 באוקטובר 1920 מתאר טיש, איש המחלקה המסחרית, את היתרונות הכלכליים, הלאומיים והכספיים של פיתוח ים־המלח. אצ"מ, 24/25040

4 טאלוק הגיש את הצעתו הראשונה בינואר 1918. המייג'ור ברוק נשלח לארץ־ישראל ביולי 1918, והגיש את המימצאים שלו באוגוסט 1919, FO.371/5150, E.13508/175/44. המועצה הכלכלית לארץ־ישראל, שביקשה לראות את הדין־יחשבון בסוף 1920, נענתה בשלילה. ראה מכתב משרד המסחר הבריטי אל משרד המושבות מיום 25 באוגוסט 1921, CO.733/12/42798

5 ראה התכתבות בין ביקנל ומשרד המושבות מאוקטובר 1918, FO.371/3412/167288. אורמסבייגור

בסוף דצמבר 1919 פנה טאלוק מחדש למשרד החוץ, יחד עם סיר ליונל פיליפס מהחברה 'Central Mining Investment' שהיו לה השקעות גדולות במכרות, וביקש לשלוח משלחת לחקור את אזור ים-המלח, אולם גם הפעם נתקל בסירוב.⁶ באביב 1920, לאחר שהוחלט על כינונו של המשטר האזרחי בארץ, חידשו ביקנל ופיליפס את בקשתם לשלוח משלחת לים-המלח. גם הפעם הודיעו להם, שעדיין אין אפשרות להיענות לבקשתם, אולם הוחלט להעביר אותה לבדיקה בארץ-ישראל. משרד המושבות הודיע לסמואל, שביקנל ופיליפס הגישו את פנייתם הראשונה לפני הפעלת מדיניות איסור הזכויות, ולכן יתחשבו בזכות הראשונים שלהם כאשר יבוטל האיסור.⁷

המערכה להשגת הזכויות (1921-1927)

בקיץ 1920 נשלחה משלחת מטעם ההסתדרות הציונית באמריקה, בראשותו של הגיאולוג פוס (Foss), לחקור את אוצרות הטבע של ארץ-ישראל.⁸ אולם עד לבואו של נובומיסקי לארץ, בסוף 1920, לא נעשו כל פעולות ממשיות לבדיקת אפשרויות פיתוח ים-המלח. נובומיסקי הכיר את האזור מביקוריו לפני המלחמה וניגש מייד לעבודה המעשית. היות שידע, כי לא יוכל לקבל מייד זכויות לניצול האשלג, החליט בשלב ראשון לרכוש את הזכויות לשירות הסיירות בין החוף המערבי והמזרחי, שהיה בבעלותו של ערבי בשם חסבן, וכן לרכוש שטח לעריכת ניסויים. סמואל המליץ לאשר את בקשתו של נובומיסקי, מכיוון שממשלת ארץ-ישראל מעוניינת היתה לקבל הצעות אחדות להפקת האשלג, וכן בשל התחייבות של הממשלה, על-פי טיוטת כתב המנדט, לשתף פעולה עם ההסתדרות הציונית בפיתוח זכויות. סמואל ביקש שהפקת האשלג תסוג כזכויות שנועד לתרום לפיתוח הכלכלי של הארץ, ולבטל את האיסור שחל עליו במסגרת המדיניות הנוכחית של הממשלה.⁹

בסוף אוגוסט 1921 הגיע נובומיסקי ללונדון, ובמשרד המושבות הוא שמע לראשונה על ליונל פיליפס ותכניתו. ורנון (Vernon), ראש המחלקה לארץ-ישראל, הציע לו לבדוק אפשרות של שיתוף-פעולה עם פיליפס וטאלוק; אולם נראה, שבמחצית הראשונה של 1922 לא התקיימו מגעים בין הצדדים.¹⁰ לעומת זאת, שלה סגנו של פיליפס, ס' הולנד (Holland), מכתב חריף לסמואל ובו הוא שאל, כיצד ניתן הזכויות להפקת חשמל לרוטנברג, בזמן שהודיעו לו במאוס 1921 כי מדיניות איסור הזכויות עומדת בתוקפה. במכתב-תשובה הוסבר לפיליפס, שנעשתה אבחנה בין שני סוגים של

העיר בשולי מכתב התשובה לביקנל: 'מתן זכויות אקסקלוסיביים בשעה זאת ייצור בוועידת השלום חשד, כאילו בריטניה מעוניינת בארץ-ישראל בשל נימוקים כלכליים. מתן פריבילגיות לקפיטאליסטים ירגיז את העולם בכלל ואת תושבי ארץ-ישראל בפרט'.

6 ראה תזכיר על המגעים בין טאלוק פיליפס ומשרד החוץ מנובמבר-דצמבר 1919, FO,371/5241, E4470/13783/44

7 מכתב משרד החוץ לסמואל מיום 6 בספטמבר 1920, שם, E9689/3783/44

8 ראה מכתב נובומיסקי לרופין מיום 31 במאי 1922, אצ"מ, S55/263. פוס הכין דין-וחשבון מפורט על תוצאות שליחותו.

9 מכתב סמואל למשרד החוץ מיום 29 ביולי 1921, CO,733/4/39010. ב-2 באוגוסט 1921 הודיע סמואל לנובומיסקי, כי כל זמן שהמנדט לא אושר, אין הוא יכול להיענות לבקשתו וכי יש גם מועמדים אחרים. ראה נובומיסקי, מיס-הביקל, עמ' 244.

10 ראה דין-וחשבון על הפגישה, שבה השתתף גם הארי סאקר, מיום 26 באוגוסט 1921, CO, 733/4/39610. אנשי משרד המושבות חשבו, שיהיה זה שילוב טוב בין אזרח בריטי ובין נובומיסקי הקשור עם הציונים.

נובומיסקי כטשונט
במכללה הטכנית
באירקוטסק

זכיונות ויעצו לו להגיש את תכניותיו להפקת אשלג.¹¹ אולם נראה, שפיליפס איבד את סבלנותו והודיע למשרד המושבות, כי הוא מסיר את הצעתו, מפני שחלק מהזכיון של רוטנברג מתבסס, לדעתו, על רעיונות אשר הוצגו בתכניתו המקורית, טענה שאף פורסמה בדיעה בעיתון 'Morning Post'.¹²

ביולי 1922 אושר המנדט על ארץ-ישראל, ובכך הוסר המכשול הפורמאלי האחרון לביטול מדיניות איטור הזכיונות. סמואל ביקש ממשרד המושבות להחיש את הטיפול ביס-המלח, וזה נאות בשלב ראשון לפרסם רק את הדין-וחשבון הגיאולוגי של ברוק.¹³ ביוני 1922 הגיש טאלוק בקשה רשמית בלונדון לקבלת זכיון לניצול יס-המלח, ונובומיסקי הגיש את בקשתו בארץ-ישראל חודש לאחר-מכן.¹⁴

בקיץ 1922 הגיש סמואל את המלצותיו לגבי ההליכים למסירת זכיון לניצול אשלג ביס-המלח. בתזכירו ציין, שהקמת המיפעל תצריך הון רב וידע טכני ניכר; היא כרוכה, בין השאר, בבניית מסילת-ברזל לעקבה, מסילת-ברזל לבית-שאן ובניית נמל בחיפה. בשל גודל ההשקעה, הציע סמואל, שהזכיון ינתן לאחר פרסום מיכרז פומבי ויחולק

11 ראה חליפת מכתבים מפברואר-מארס 1921 ומפברואר-מארס 1922, CO,733/20, עמ' 132-135.

12 ראה תזכיר של ורנון מיום 1 ביוני 1922, CO,733/40, עמ' 70-71. בדין-וחשבון שהגיש הגיאולוג בלייק ב-10 במאי 1922 (CO,733/22), צוין שייצור האשלג ביס-המלח קשור בייצור כוח-השמל. בעקבות הדין-וחשבון דן ורנון על אפשרויות לשיתוף-פעולה בין תכניות החשמל ותכניות לניצול יס-המלח יחד עם רוטנברג ונתן. ראה התזכיר של ורנון, שם, שם.

13 מכתב סמואל למשרד המושבות מיום 29 במאי 1922 ותשובת משרד המושבות מיום 29 ביוני, CO,733/22, עמ' 278-282.

14 בקשת טאלוק מיום 15 ביוני 1922, CO,733/24; ובקשת נובומיסקי, מים-הביקל, עמ' 248-249.

לזכיון צפוני ולזכיון דרומי. חודש קודם-לכן הסתיים, לאחר ויכוחים ארוכים, אחד הדיונים הסוערים ביותר בבקשתו של רוטנברג לקבל זכיון להפקת חשמל, וסמואל היה סבור שזאת הדרך היחידה שבה אפשר למנוע סערה ציבורית נוספת.¹⁵ המועצה הכלכלית ארץ-ישראל, שבראשה עמד אלפרד מונד (Mond, הלורד מלצ'ט), גילתה התעניינות ביס-המלח למן הקמתה, בסוף 1920, והתבקשה אף להשתתף במימון רכישת הזכיון של שירות הספינות.¹⁶

למונד, שהיה יושב-ראש מועצת המנהלים של החברה הכימית הגדולה 'ברונר-מונד' (Brunner-Mond), היה אינטרס עיסקי ישיר בנושא, היות שחברה זו רכשה כמויות גדולות של אשלג לייצור חומרי-הדברה בגרמניה. באוקטובר 1922 התקיימה פגישה במשרדי המועצה הכלכלית לארץ-ישראל בהשתתפות קולונל פוליט (Politt) — המנהל הטכני של חברת 'ברונר-מונד', טאלוק, וולטר כהן — מזכיר המועצה, וסלומון — מנהל המחלקה למסחר בממשלת ארץ-ישראל. פוליט הסביר, שיהיה זה מאוד לא-כלכלי להפיק אשלג בארץ-ישראל וכי הפקתו בגרמניה תהיה תמיד זולה יותר. טאלוק התנגד לדעתו וכמכתב למשרד המושבות האשים את חברת 'ברונר-מונד', שהיא קשורה במונופול האשלג הגרמני ואינה מעוניינת בפיתוח מקורות-אשלג חלופים, והציע למנות יועץ מבחוץ שיבדוק את הנושא.¹⁷

בדצמבר אושרה לנובומיסקי רכישת הזכיון לשירות התובלה של יס-המלח מידי הערבי חספון. האישור לא ניתן בלב קל; היה חשש שחברי פרלמנט פרו-ערביים יאשימו את הממשלה, שמסרה את שירות התובלה בתנאים מונופוליסטיים לידי יהודי-רוסי שאינו פלסטינאי.¹⁸ בתחילת 1923 החל הדיון בבקשותיהם של טאלוק ונובומיסקי. במשרד המושבות היו ספקות לגבי כדאיות המפעל, לאור תוות-הדעת השלילית של חברת 'ברונר-מונד'. אמנם הכול הכירו בנסיונו וביכולתו הטכנית של נובומיסקי, אך ריחף החשש, שמתן זכיון ליהודי עלול לגרום לתסיסה פוליטית בארץ-ישראל.¹⁹ באשר לטאלוק, היו ספקות לגבי יכולתו לגייס את הכספים הדרושים להקמת המפעל. אולם יותר מכל חשוב היה לפקדי משרד המושבות למצוא את הדרך לשכנע את הפרלמנט ואת דעת-הקהל, שהמפעל חשוב לשגשוגה ופיתוחה של ארץ-ישראל (נקודה שהם עצמם לא היו בטוחים בה), ושאינן כל דרך אחרת אלא להעניק מונופול לזמן ארוך לייצור אשלג לגוף שיזכה בזכיון.²⁰

האספקטים הכלכליים והטכניים המסובכים שהיו כרוכים בעניין יס-המלח וחוות-הדעת השלילית הניעו את משרד המושבות להחליט על הקמת ועדה שתבדוק את כדאיות הפקת האשלג.²¹ הוועדה, בראשותו של סוכן-הכתור הראשי (Crown Agent),

15 ראה מכתב סמואל מיום 12 באוגוסט 1922, CO,733/24, והערותיו של פקיד משרד המושבות הולמס מיום 21 בספטמבר, שם, 41608. הולמס כתב שאין לתת לציונים את כל הזכיון, אם כי אפשר היה לקבוע בתנאי המיכר שעל הזוכה לתת להסתדרות הציונית הודמנות לקנות חלק מהמניות, וכן המליץ שיבטיחו מקומות-עבודה לתושבי ארץ-ישראל.

16 ראה לעיל, הערה 4, וכן תזכירים בקשר לרכישת זכיון הספינות מאפריל 1922, אצ"מ A.185.

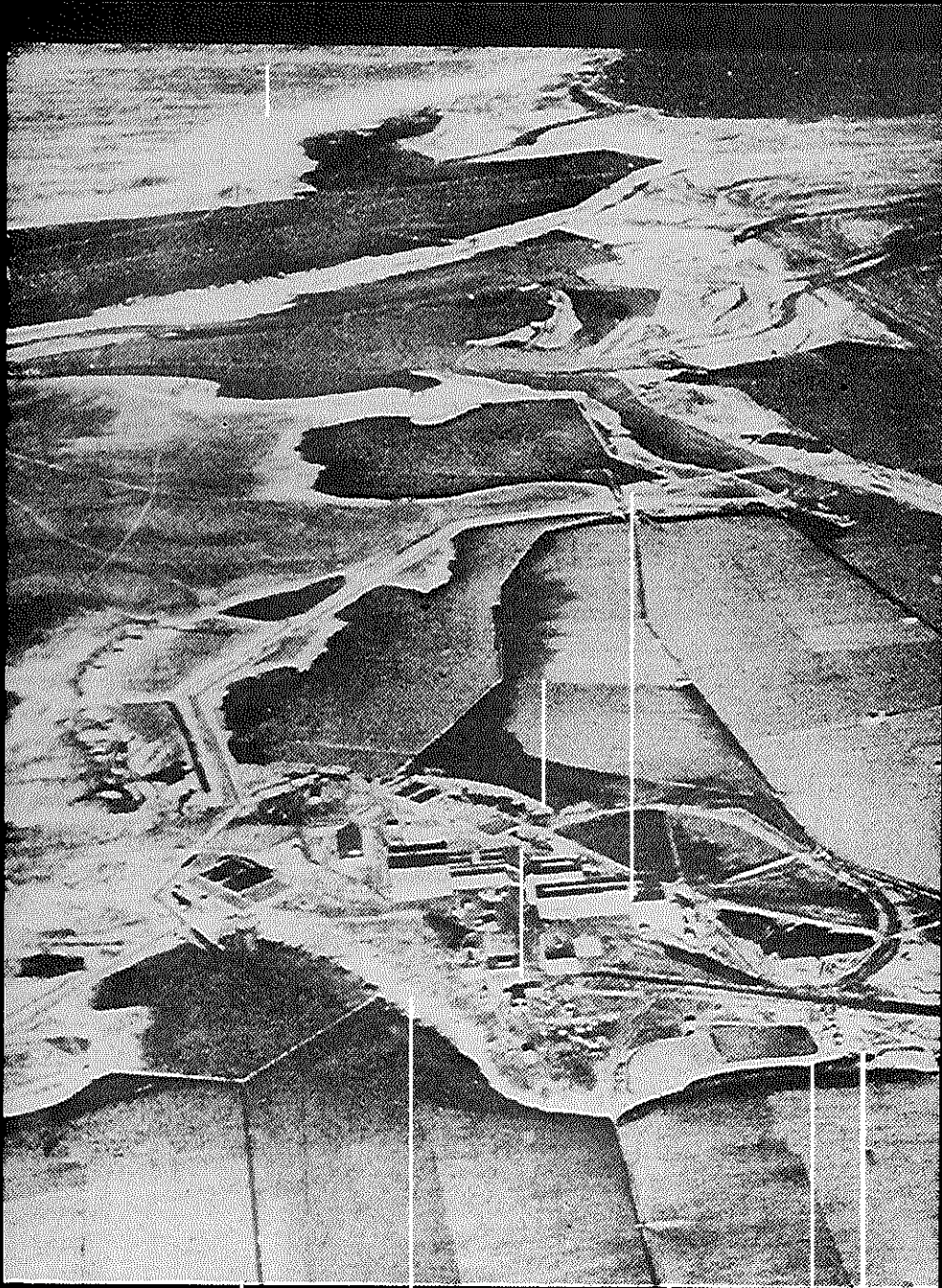
17 ראה פרוטוקול הישיבה ומכתב טאלוק מאוקטובר 1922, CO,733/35/51557.

18 ראה נובומיסקי, מים-הביקל, עמ' 244-250, וכן מיכר פנימי של קלאסון מיום 24 בנובמבר 1922, CO,733/24/59724.

19 נובומיסקי היה ער לעובדה, שמוצאו עלול להיות לו לרועץ. טאלוק, שטרם הכיר את נובומיסקי, כתב למשרד המושבות, שמוטב לא לתת זכיון ליהודי ממוצא רוסי. ראה נובומיסקי, מים הביקל, עמ' 251.

20 ראה תכתובת עם טאלוק והערות של אורמסבי-גור ושקבורו מינואר-פברואר 1923, CO,733/62/3213.

21 ראה פרוטוקול של ישיבה מיום 23 ביולי 1927 בהשתתפות שקבורו, סמואל ואהרין. בישיבה שוב

מפעל צפון-ים המלח בקליה. למעלה מימין: שפך הירדן אל ים-המלח

הנרי למברט (Lambert), קיבלה את המינוי ב-19 בספטמבר 1923, ובכתב המינוי התבקשה לקבוע את השיטה המעשית להפקת האשלג והאם הקמת המפעל אפשרית מבחינה כספית.²² באשר לבקשותיהם של נובומיסקי וטאלוק, הוחלט שבינתיים תידחה ההכרעה ויחד עם זאת הוצע לשניהם לנסות ולגבש חכנית משותפת, בשל הקשיים הטכניים והכספיים הגדולים הכרוכים במפעל.²³

דיוני הוועדה התנהלו בעצלתיים, ובסתיו 1923 כתב סמואל למשרד המושבות וביקש להאיץ את עבודתה. מבחינה פוליטית, כתב סמואל, הארץ זקוקה לכך שיוקמו בה מפעלים כלכליים שימציאו מקורות תעסוקה, ולכן יש לגשת להקמת מפעל האשלג במהירות האפשרית.²⁴ ההסתדרות הציונית פנתה בתחילת 1923 למשרד המושבות וביקשה, שגם דעתה תישמע בפני הוועדה. הם טענו, שעל-פי סעיפים 4 ו-11 של כתב המנדט, יש להסתדרות הציונית אינטרס לגיטימי ביס-המלח. אולם במשרד המושבות היו סבורים, שאין לתת במקרה זה יחס עדיף לציונים, מכיוון שהדבר יגרוור ביקורת מחוגים נוצריים ומוסלמיים בארץ-ישראל. להסתדרות הציונית הודיעו, שבשעה זאת אין אפשרות להיעתר לפנייתה וכאשר יתקבל דין-יחשבון הוועדה, יחליט שר המושבות על הצעדים הבאים.²⁵

במאי 1924 הגישה הוועדה דין-יחשבון-ביניים, ומשרד המושבות התבקש לפתוח בתהליך של קבלת הצעות.²⁶ סמואל המשיך להחזיק בדעתו, שיש להוציא מיכרז פומבי, בעוד שפקידי משרד המושבות, ובעיקר ורנון, היו בדעה, שיש לבחור בהצעה הטובה ביותר ללא מיכרז.²⁷ העניין הוכרע בפגישה בין השר, סמואל ושקבורו (מן המחלקה לענייני המזרח-התיכון במשרד המושבות) ובה הוחלט לפרסם מיכרז פומבי, ולהודיע לנובומיסקי וטאלוק (שבעקבות המלצת משרד המושבות החליטו באביב 1924 להגיש חכנית משותפת), כי בעת בחינת ההצעות תובא בחשבון העובדה שהם היו הראשונים שהגישו חכניות.²⁸

כיוון שבהחלטה על פרסום המיכרז ניתנה עדיפות מסוימת לטאלוק ונובומיסקי, ביקש למברט מקלאוסון, שיכין תזכיר המשווה בין מתן הזכויות לטאלוק ונובומיסקי ללא

עמד סמואל על דעתו, שצריך להיות מיכרז פומבי וכן דרש, שהוועדה תסיים את עבודתה במהירות האפשרית, CO,733/54, עמ' 385-383.

²² כתב המינוי לוועדה, CO,733/53, עמ' 166.

²³ ראה מכתב משרד המושבות לטאלוק מיום 12 בינואר 1923, CO,733/39, עמ' 198-200. בין הסיבות שמנו לכך שאין אפשרות להחליט מייד על מתן הזכויות: (א) הצורך בחקיקה מתאימה. (ב) בשלב זה התוק עתיד לחול רק על ארץ-ישראל, ויש לדאוג להחלתו על עבר-היחזק. (ג) בעיות פוליטיות הקשורות לערבים.

²⁴ מכתב סמואל למשרד המושבות מיום 3 בדצמבר 1923, CO,733/62. בלונדון לא התרשמו מדיחות העניין וביקשו שלא להאיץ בוועדה, היות שעליה לעשות עבודה יסודית. נובומיסקי מספר (מיס' הביקל, עמ' 255), שבפגשו את סמואל בירושלים אמר לו האחרון, שאין הוא מייחס חשיבות רבה לעבודת הוועדה.

²⁵ מכתב ההסתדרות הציונית למשרד המושבות מיום 14 במארס 1924, CO,733/84/12381.

²⁶ מכתב קלייטון למשרד המושבות מיום 5 ביולי 1924, CO,733/70/33468.

²⁷ לנובומיסקי נודע, רק בקיץ 1924, שבכוונת משרד המושבות לפרסם מיכרז פומבי וכי סמואל הוא יחס הרעיון. הוא הריץ מכתב תריף לסמואל, כאילו הפך הבטחתו למסור לו ולטאלוק את הזכויות. האמת היא, שכבר ב-1922 היה סמואל בעד עריכת מיכרז פומבי. ראה נובומיסקי, מיס' הביקל, עמ' 258-259, וכן לעיל, הערה 15.

²⁸ ההחלטה על הוצאת המיכרז הפומבי התקבלה ב-29 ביולי 1924, CO,733/83/23888. דין-יחשבון הוועדה הוגש ב-15 במאי 1924.

ברכות האיווד במפעל צפון-ים-המלח. לאורך החוף – מיתקני המפעל ובתי-מגורים של העובדים

מיכרו ובין פרסום מיכרו פומבי. בתזכיר נאמר, שלנובומיסקי וטאלוק יש אפשרות להתחיל בעבודה מייד, היות שיש להם את היכולת הכספית והטכנית. הם עצמאיים ואינם נתונים להשפעת הסינדיקט הצרפתי-גרמני, ומשרד המושבות יהיה משוחרר מהמשימה הקשה של בדיקת ההצעות. חלק מההצעות יוגש על-ידי נציגי מונופולים או צידי זכיונות, אשר יביאו להכשלת המיפעל בעודו באיבו. המניע העיקרי לפרסום המיכרו היה החשש, שיאשימו את הממשלה בהעדפת האינטרסים הציוניים. במקרה של הזכיון להפקת חשמל שניתן לרוטנברג, ההאשמה באה מצד קבוצה אנטישמית קטנה אך צעקנית מהאגף הימני של המפלגה השמרנית, שטענה, כי מסירת הזכיון מביאה את הערבים למצב שבו הם תלויים בחסדי היהודים.

קלאוסון המליץ למסור את הזכיון ללא מיכרו, מפני שטאלוק ונובומיסקי היו היחידים שהגישו הצעות. ועל-פי סעיף 18 של כתב המנדט, אין הממשלה חייבת לפרסם מיכרו; סעיף 11 מחייב שיתוף-פעולה עם ההסתדרות הציונית; ובארצות אחרות, כמו פרס ותורכיה, הביא תהליך המיכרוזים לעיכוב הפיתוח הכלכלי.²⁹ למברט הוסיף בשולי התזכיר, כי יש להזכיר לשר ולסמואל, שתהליך המיכרו יימשך לפחות שנה, היות שמלבד טאלוק ונובומיסקי לא יוכל איש להגיש הצעה רצינית בזמן קצר יותר.³⁰ הדיון בתזכיר של קלאוסון ולמברט התעכב כחודש, ונראה שהנימוקים שהזכירו בו היו עשויים להביא לשינוי בהחלטה על פרסום המיכרו, אילולא הופיע גורם חדש.³¹ היו אלה נציגיהם של שתי חברות-הענק האמריקניות 'ג'נרל מוטורס' ו'דור-פונט', שאליהם הצטרפה חברה בריטית, שרצו לקבל זכיון נפרד להפקת ברום, שנחשב כחומר חשוב להשבחת דלק. משרד המושבות היה מעוניין מאוד למסור את הזכיון להפקת ברום לאמריקנים והציע להם לשתף פעולה עם נובומיסקי.³²

29 מעניין, שקלאוסון משתמש בסעיף 18 המדגיש בעיקר, שעל ממשלת המנדט לנקוט במדיניות של אי-אפליה, אם כי מתיר לה להטיל מסים או לנקוט באמצעים החינויים לפיתוח הארץ.

30 ראה תזכיר של קלאוסון מיום 29 באוגוסט 1924, CO.733/77/40076. על-יאף שלמברט כתב, כי לפי החלטת השר, יש לפרסם מיכרו, הרי בניסוח הערותיו ביקש לרמוז, שמוטב למסור את הזכיון לנובומיסקי וטאלוק.

31 ראה תזכיר של ורנון לשקבורו מיום 25 באוקטובר 1924, CO.733/78/49851

32 פרשת החברות האמריקניות והמגעים שלהן עם נובומיסקי מתוארת בפרוטרוט אצל נובומיסקי, מים-הביקל, עמ' 261-273. האמריקנים היו מעוניינים בברום ולא באשלג. נובומיסקי טען, שהפרודה תעשה את המיפעל לא-כלכלי.

אלפרד מונד, שחברתו הסתייגה מהרעיון של ניצול אוצרות ים-המלח ואף סירב קודם-לכן לשלוח נציג להעיד בפני הוועדה לבדיקת אוצרות ים-המלח, כתב מכתב תקיף לנציג החברות האמריקניות בלונדון והודיע לו, בתוקף תפקידו כנשיא המועצה הכלכלית למען ארץ-ישראל, שיעשה הכול על-מנת להכשילם, אם לא ישתפו פעולה עם נובומיסקי.³³ הוא כתב גם מכתב לשר המושבות החדש אמרי (L.S. Amery) וביקש ממנו לשמור על זכויותיו של נובומיסקי, שבקשתו כבר כמעט אושרה.³⁴ לאור המצב החדש, נשקלה האפשרות למסור את הזכויות ללא מיכרז ישירות לנובומיסקי ולאמריקנים, אולם סמואל היה עדיין איתן בדעתו שיש לפרסם מיכרז פומבי.³⁵ בעוד ששנה קודם-לכן סירב משרד המושבות לזמן את נציג ההסתדרות הציונית להעיד בפני הוועדה לבדיקת אוצרות ים-המלח, הוחלט עתה לזמן את ד"ר וייצמן לפגישה עם אמרי כדי למצוא מוצא מהסבך. לאחר הפגישה בין וייצמן ואמרי סוכם לפרסם מיכרז פומבי ובמקביל לשלוח מכתב לנובומיסקי ולאמריקנים, שתשומת-לב מיוחדת תינתן לבקשתם.³⁶ המיכרז פורסם במאי 1925, והמועמדים התבקשו להגיש את הצעותיהם תוך שישה חודשים. ביולי, כמעט לאחר שנתיים של דיונים, הגישה הוועדה לבדיקת אוצרות ים-המלח את המלצותיה. הוועדה קבעה, שקשה להעריך את סיכויי הכלכליים של המפעל וכי יש לערוך נסיונות בקנה-מידה גדול כדי להתוות את התכנית המעשית להפקת האשג.³⁷

בנובמבר 1925 הוגשו חמש הצעות, מהן נמצאו רק שתיים 'רציניות'.³⁸ הצעתם של ביקנל וטוטי דיברה על תפוקה של מיליון טון אשג לשנה, ואילו נובומיסקי הציע בשלב ראשון להקים מיפעל קטן בהרבה. בלייק, הגיאולוג הראשי של ממשלת ארץ-ישראל, המליץ בפני הנציב העליון פלומר על הצעת ביקנל, שגם הבטיחה תמלוגים גבוהים בהרבה מאלה של נובומיסקי.³⁹

בתחילת 1926 נודע לנובומיסקי, שהיה סבור כי הוא לבדו במירוץ, שיש לו מתחרים, והוא ביקש מג'יימס דה'רוטשילד לברר את המצב במשרד המושבות.⁴⁰ בן-יולי 1926 פנה וייצמן למשרד המושבות והציע שיתוף-פעולה בין נובומיסקי והמתחרה השני.⁴¹ הדיון בהצעות נמשך במשך כל קיץ 1926, ובמשרד המושבות התגבשו שלוש דעות:

33 נובומיסקי, מים-הביקל, עמ' 264-265.

34 מכתב מונד לאמרי מיום 16 בדצמבר 1924, CO,733/101. אמרי מונה לתפקידו ב-7 בנובמבר 1924.
35 ראה תזכיר של שקבורו מיום 16 בינואר 1925, CO,733/110/1945. שקבורו כתב, שסמואל מאד רגיש לביקורת שהוטחה נגדו בוועדת המנדטים של חבר הלאומים בעניין הזכויות שקיבל רוטנברג, ולכן עמד על דעתו שיש לפרסם מיכרז.

36 תזכיר של ורנן מיום 30 בינואר 1925, CO,733/110/1945. האמריקנים מצאו כנראה הצעות מושכות יותר להפקת ברום והחליטו להסיר את מועמדותם.

37 המלצות הוועדה לאוצרות ים-המלח מיום 15 ביולי 1925, CO,733/100, עמ' 102.

38 שתי ההצעות הרציניות היו זו של נובומיסקי וטאלוק (המשותפת) זו של המהנדס ביקנל והבנקאי טוטי. כמורכן הוגשה הצעה על-ידי שני אוסטרלים, אדוארדס והנרי, שרכשו זכויות תורכי ואיימו ללכת בדרכו של מכרומטיס (עתירה לבית-הדין הבינלאומי בהאג). על ההצעות ראה תזכיר של הולמס מיום 25 בנובמבר 1925, CO,733/100/5061.

39 ראה מכתב פלומר ותזכירו של בלייק מיום 19 בפברואר 1926, CO,733/112/4959.

40 ראה מיכרז של שקבורו על פגישתו עם רוטשילד מיום 24 במארס 1926, CO,733/120/7066. רוטשילד ביקש משקבורו, כי במידה שנובומיסקי לא יזכה במיכרז, תיקבע לו פגישה עם אמרי לפני שתתקבל החלטה סופית.

41 ראה מכתב שקבורו ללמברט מיום 26 ביולי 1926, CO,733/120/14826. וייצמן חשב, שמתחרה של נובומיסקי הוא אמריקני בשם ד"ר נורטון ולא ידע שביקנל וטוטי הם המועמדים בעלי הסיכויים.

משה נובומיסקי

א. אמרי רצה באיחודן של הקבוצות המתחברות.
 ב. אורמסבייגור ושקבורו תמכו בנובומיסקי.
 ג. למברט ויאנג תמכו בביקנל וטוטי, לאור המלצתו של פלומר,⁴¹ * ודרשו לפתוח עמו במשא׳ומתן.⁴²

בעוד שבמשרד המושבות נמשכו הדיונים, התנהלו מגעים בין הקבוצות המתחברות. ידיעות על כך הגיעו גם למשרד המושבות, והוחלט להאריך את תוקף המיכרז עד 31 בדצמבר 1926 ויחד עם זאת לפתוח במשא׳ומתן עם ביקנל וטוטי.⁴³ נובומיסקי החליט לפנות למונד ולהציע לו שיתוף-פעולה עם החברה החדשה שהקים, ICI, שהפכה לאחת החברות הכימיות הגדולות בעולם. מונד מצדו כתב לשר המושבות והודיע לו, שהוא החליט לבדוק מחדש אפשרות של שיתוף-פעולה עם נובומיסקי מפני שזאת, לדעתו, ההצעה הרצינית היחידה.⁴⁴

ערב ההכרעה על מתן הזכיון שלח וייצמן מכתב ארוך לאמרי ובו ביקש למסור לנובומיסקי את הזכיון. הוא הזכיר שזכיונות לחיפושי נפט נמסרו לגורמים לא-ציוניים ועמד בהרחבה על זכויותיה של ההסתדרות הציונית בים-המלח וחשיבותה של התכנית לקידום היחס בין יהודים לערבים.⁴⁵ למכתבו של וייצמן לא ייחסו משקל, ופקידי משרד המושבות — כמו הרדינג ולויד — חייבו את הצעת ביקנל וטוטי, שנתבקשו להמציא הוכחות על התמיכה הכספית העומדת מאחוריהם. מכתב התשובה המעורפל שהגיע מהם ב-16 בפברואר 1927 לא הותיר ספקות, כי למעשה אין מאחוריהם כל גוף פיננסי. מספר פקידים עדיין היו סבורים, שרצוי להעביר את החומר לעיון נוסף ללורד פלומר, אולם אמרי ואורמסבייגור פסקו, שאין טעם להמשיך במגעים עם ביקנל וטוטי. לפיכך, הוחלט לתת את הזכיון לנובומיסקי וטאלוק והם קיבלו על כך הודעה רשמית ב-9 באפריל 1927.⁴⁶

סיום המשא׳ומתן והענקת הזכיון

באביב 1927, בעקבות האישור העקרונותי שקיבל נובומיסקי, חודש המשא׳ומתן בינו ובין מונד. המשא׳ומתן נמשך במשך כל שנת 1927, והדיונים נסובו סביב השאלות, כיצד תתחלק השליטה בין ICI ונובומיסקי וכיצד יובטחו זכויותיה של ההסתדרות הציונית.⁴⁷ ב'ניו-יורק טיימס' האמריקני וב'פיננשיל טיימס' הלוונדוני הופיעו ידיעות, כאילו נמסר

⁴¹*ראה להלן, הערה 61.

⁴² על הדיונים האינטנסיביים שהתנהלו במשרד המושבות בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1926, שבהם נטלו חלק פקידי המחלקה המזרחית, סגני השר והשר עצמו, ראה CO,733/119/16012

⁴³ ראה מכתב שקבורו לסוכני הכתר מיום 14 באוקטובר 1926 ומכתבו למציעים מיום 27 באוקטובר 1926, שם, שם. בספרו מתאר נובומיסקי בפרוטרוט את המגעים שניהל עם קבוצת אדוארדס-הנרי, בעלי הזכיון התורכי ועם האמריקני נורטון. למעשה, אפילו בתחילת 1927, לאחר שהמיכרז השני נסגר, לא היה ברור למשרד המושבות, האם נובומיסקי הגיש הצעתו רק עם טאלוק או עם שתי הקבוצות האחרות. ראה נובומיסקי מים-הביקל, עמ' 290-295, 300-304.

⁴⁴ מכתב מונד לאמרי מיום 28 באוקטובר 1926, CO,733/125/20332. עם זאת, כתב מונד, שלעת עתה אין חברתו שותפה להצעתו של נובומיסקי. למרות שמבחינה טכנית מצא מונד את תכניתו של נובומיסקי טובה, נכשל המשא׳ומתן ביניהם בשל חילוקי-דעות על מידת השליטה בחברה שתהיה ל-ICI. ראה נובומיסקי, מים-הביקל, עמ' 295-300.

⁴⁵ מכתב וייצמן לאמרי מדצמבר 1926, CO,733/132/44056/1

⁴⁶ על הדיונים שהתנהלו במשרד המושבות והערות אמרי, אורמסבייגור ווילסון בחודשים ינואר-מארס 1927, ראה שם, שם. וילסון, תת-השר, העיר שהיתה זאת שגיאה מלכתחילה לפרסם מיכרז. אורמסביי

הזכיון לחברת ICI. נובומיסקי ניהל את המשא-ומתן תוך התייעצות מתמדת עם וייצמן ואישים ציוניים אחרים; נראה היה, שהוא עומד על סף הסיום, ומונד ביקש ממשרד המושבות לזמן פגישה יחד עם נובומיסקי. משרד המושבות קידם את היוזמה בברכה, אם כי היו לו מספר היסוסים: שנה קודם-לכן הודיע מונד, שאין הוא מגלה עניין בהצעת נובומיסקי. חשש נוסף היה, שאם חברה כה גדולה תקבל את הזכיון, היא תכפה את רצונה על הממשלה המקומית. התקשרות בין מונד ונובומיסקי עלולה היתה לעורר סערה הן מצד חוגים אנטי-מונופוליסטיים ואנטי-גרמניים והן מצד חוגים אנטישמיים. בסופו של דבר גם שלב זה של המגעים בין מונד ונובומיסקי נסתיים בכשלון.⁴⁹

המשא-ומתן בין נובומיסקי ומשרד המושבות לגבי פרטי הסכם הזכיון לא התנהל על מי-מנחות. הפקידים לא שבעו נחת מגישתו העקשנית וחסרת הפשרות ונשמעו הערות, שטוב יהיה אם יידע נובומיסקי כי הענקת זכיון ליהודי-רוסי גורמת בעיות, ולכן עליו לגלות יתר גמישות. חוסר שביעות-רצון נבע גם מהעובדה, שרוב התמיכה הכספית שלו באה מצד גופים פינאנסיים יהודיים, והיו פקידים שהציעו לדרוש ממנו שלפחות מחצית מן המימון תבוא ממקורות בריטיים.⁵⁰ גם בפרלמנט נשמעה ביקורת על הקבוצות העומדות מאחורי נובומיסקי ואמרי החליט ליזום פנייה מחודשת למונד ולעניין אותו בשותפות עם נובומיסקי.⁵¹ ב-29 בפברואר שלח הנרי מונד, בנו של אלפרד, מכתב לאמרי ובו הוא הודיע לו, כי בניגוד להודעתו של אמרי בפרלמנט, הרי במידה שהיו מחליטים להשתתף בזכיון יס-המלח, לא היו מאמצים את שיטותיו הטכנולוגיות של נובומיסקי. בסיום המכתב ניסה הנרי מונד לברר את האפשרות שחברתו תפתח במשא-ומתן עם משרד המושבות ללא נובומיסקי.⁵² בתחילת יולי 1928 נפגש אמרי שנית עם אלפרד מונד והציע לו לקחת את המפעל תחת חסותו. מונד הסביר, שלדעתו זכיון האשגל הוא עסק ספקולטיבי, היות שמחירי האשגל נמצאים בשפל. אמרי אף כתב מכתב רשמי למונד וזה השיב כי אף-על-פי שאינו מתלהב מהתכנית, הוא מוכן להיכנס מחדש במשא-ומתן, אך ללא כל תנאים מוקדמים. בגלל ההתחייבות העקרונית שהיתה כלפי נובומיסקי, נאלץ אמרי לדחות את הצעתו של מונד.⁵³

- גור ציין במיזכרו שכתב לאַחר שנפלה הכרעה לטובתו של נובומיסקי, כי חשוב שניסוח הזכיון יהיה בצורה כזאת שלא יעורר ביקורת בחבר האומים. הוא גם ביקש להבטיח, שלנובומיסקי לא תהיה אפשרות להעביר את השליטה לחברה שתהיה קשורה בסינדיקט הגרמני.
- 47 ראה נובומיסקי, מיס-הביקל, עמ' 304-310. במאי 1927 הודיע מונד למשרד המושבות, שהוא מנהל מגעים עם נובומיסקי, CO. 733/146/44056/2
- 48 ראה ניוירוק טיימס, 7 באוגוסט 1927; פינגשיל טיימס, 24 באוקטובר 1927.
- 49 ראה מכתב של מונד מיום 5 בדצמבר 1927 המבקש את זימון הפגישה, וכן תזכיר של הרדינג מיום 9 בדצמבר 1927, CO. 733/146/44056/2. יש לציין, שאורמסבייגור העיר, שהזכיון נמסר לנובומיסקי, ולכן הוא זה שצריך לבקש ממשרד המושבות לזמן את מונד לפגישה. ב-13 בדצמבר 1927 הודיע מונד למשרד המושבות, שהמשא-ומתן הופסק. ראה גם נובומיסקי, מיס-הביקל, עמ' 309.
- 50 תזכיר של לוי מיום 9 בפברואר 1928, CO. 733/147/57075/1. אורמסבייגור העיר, שהוא מאיזוב מרשימת הגופים הפינאנסיים שתומכים בנובומיסקי, דעה שאליה הצטרף גם לורד פלומר.
- 51 ראה הערות של אמרי ואורמסבייגור מיום 28 בפברואר 1929, CO. 733/153/57222
- 52 המכתב מיום 29 בפברואר 1928, CO. 733/153/7222. ב-13 במרס 1928 הודיע אמרי להנרי מונד, שלעת עתה נמשך המשא-ומתן עם נובומיסקי.
- 53 ראה הערות של אמרי על פגישתו עם מונד מיום 10 ביולי 1928 והתכתבות בין אמרי ומונד שהתנהלה בין ה-10 ל-23 ביולי 1928, CO. 733/147/57075/2. נובומיסקי חשש, שחוות-דעת שלילית של מונד היא שגורמת לעיכובים באישור הסופי של הזכיון. ראה מכתב נובומיסקי לברודי מיום 9 בנובמבר 1928, אצ"מ, A251/139

מאמצע 1928 ועד לאישור טיוטת הזכיון, באביב 1929, התרכז המשאומתן סביב שלוש בעיות עיקריות:

- א. תביעה צרפתית שמקורה בזכיון התורכי של האוסטרלים אדוארדס והנרי (Edwards & Henry), וחשש בריטי ל'פרשת מברומטיס' הדשה.^{53*}
- ב. בעיות עבודה ערבית.
- ג. סמכותה של ממשלת עבר-הירדן.

המשאומתן היה מייגע, ורבים מהקשיים נבעו מרצונם של הנציב העליון פלומר ופקידי ממשלת ארץ-ישראל להכשיל את נובומיסקי.⁵⁴ בשלב מסוים כתב שקבורו, שהזכיון גורם רק לרוגז וקשיים בפרלמנט ולקשיים בארץ-ישראל (תקרית הכותל מאוגוסט 1928) ומוטב לדחות את העניין לעשר שנים.⁵⁵

האוסטרלים אדוארדס והנרי הצליחו לעניין בזכיון התורכי תעשיינים צרפתים, שגייסו את ממשלת צרפת לעזרתם. הבריטים חששו, שתוגש תביעה לבית-הדין הבינלאומי בהאג. נובומיסקי סיכם יחד עם משרד המושבות, כי במידה שבית-הדין הבינלאומי בהאג יפסוק לטובת התובעים, הוא יציית לפסק-הדין.⁵⁶

באשר לבעיות התעסוקה, דרשה ממשלת עבר-הירדן, שיובטח מקומם של הפועלים הערביים במפעל, וההסתדרות הציונית תבעה למנוע יבוא של כוח-עבודה זול, דהיינו פועלים ערביים.

הנוסחה נמצאה במכתב שכתב נובומיסקי, לפיה מתחייב בעל הזכיון, שאין בכוונתו לקפח את הפועלים הערביים וכי בכוונתו להעסיק פועלים יהודים וערבים מארץ-ישראל ומעבר-הירדן.

שאלת יחסי הגומלין בין ממשלות עבר-הירדן וארץ-ישראל בקשר לזכיון יס-המלח התעוררה כבר מאמצע 1921, והתמקדה סביב שתי בעיות:

- א. באיזו מידה יהיה זכיון יס-המלח זקוק גם לאישורה של ממשלת עבר-הירדן.
- ב. האם עבר-הירדן תקבל חלק מהתמלוגים.⁵⁸

הגיאלולוג הראשי של ממשלת המנדט, בלייק (G. Blake) והינץ טאלוק, בהצעתם הראשונה ב-1922, תכננו לבנות מסילת-ברזל בין יס-המלח ועקבה. פקידי ממשלת ארץ-ישראל קיבלו את הרעיון וסברו, שרצוי להסיט את הגבול בין עבר-הירדן לארץ-ישראל

* וראה: מ' ארן, 'המשאומתן להשגת זכיון לחברת החשמל', קתדרה, 26 (טבת תשמ"ג), עמ' 133-176.
54 נובומיסקי ידע היטב, שהעיקובים באים בעיקר מצד פלומר, בעוד שאמרי היה זה שעמד על ביצוע ההתחייבויות כלפיו. באמריקה הציעו תומכיו של נובומיסקי לפנות למשרד החוץ האמריקני, שיפעיל השפעתו בלונדון; אולם נובומיסקי ביקש להמתין. ראה מכתב פאול סינגר ל'חברה הכלכלית הארץ-ישראלית' מיום 11 בינואר 1929, אצ"מ, A251/141

55 תזכיר של שקבורו לוויילסון, תת-שר המושבות, מיום 3 בנובמבר 1928, CO,733/145/57075/3.
56 ראה נובומיסקי, מים-הביקל, עמ' 331-332, 338-339. אף-על-פי שממשלת בריטניה לא התייחסה ברצינות לתביעה, היא נאלצה לנהל משאומתן עם הממשלה הצרפתית שאימה לדחות על הסף תביעות בריטיות לפיצויים עקב המהומות בסוריה ב-1925. ראה מיזכר מיום 3 בנובמבר 1929, CO,733/165/670/55. כמרכן סוכם, שנובומיסקי יתחייב, כי במידה שבמשך שלוש שנים הבאות יפסקו בית-הדין בהאג לשלם פיצויים, הוא ישא בהוצאות. תזכיר של שקבורו מיום 20 במאי 1929, CO,733/166/57075/2

57 ראה מכתב הרי לוק מיום 9 בנובמבר 1928, CO,733/147/57075/3, וכן מכתב ההסתדרות הציונית מיום 11 בפברואר 1929, שם, 733/168/67148.

58 ראה מכתב סמואל למשרד המושבות מיום 13 ביוני 1921, CO,733/3, עמ' 16-17.

PALESTINE POTASH LTD.

فلسطين بوتاش لميتد
القسم
مبنى الرقم 107
القدس

ISRAEL SEA SALT CONCENTRATOR
INCORPORATED IN ENGLAND 1926
REGISTERED OFFICE:
25, ABchurch LANE, LONDON, E.C.4

חברת יסוד לז' סלס
חטיבת המינרלים
מיקום
רח' א.ב. 107
תל אביב

EXTRACTION OF SODIUM SULPHATE
FROM THE
EXTENSION OF WORKS
IN THE SOUTH
SODIUM - CONCENTRATOR

הרחבת הספלה
בדרום
סלס - סלס

ASBESTOS HOUSE,
GREAT OF THE POTASHES,
JEERUSALEM,
P.O. BOX 674

Handwritten signatures and notes in Hebrew, including names like 'ד"ר יוסף' and 'א.ב. 107'.

Handwritten signature: E. S. Henry

Departure 11.37 a.m. Dead Sea Works
1 July 1934
11.37 א.מ. 1934, 11.37 א.מ. 1934
א.ב. 107

Handwritten notes in Hebrew, including names like 'ד"ר יוסף', 'א.ב. 107', and 'מ.ב. 107'.

המפליגים הראשונים
בשתי סירות הדבורה
לייסוד מפעל דרום-ים-
המלח, הוא מפעל סדום

גליון זכרון הנושא את התימות
אנשי הקבוצה הראשונה שהפליגה
לייסוד המפעל בסדום,
11.37 לפני-הצהריים,
1 במאי 1934. בטור הימני -
שמות 19 חברי הקיבוץ המאוחד
(מחציתם אנשי פלוגת רמת-הרצל
של גדרה העבודה)
בטור השמאלי - 9 פקידים
ומומחים של החברה

מזרחה, כדי לאפשר בניית מסילת-ברזל.⁵⁹ בלונדון החליטו, לאחר התייעצות עם הקולונל לורנס (T.E. Lawrence), שמוטב להשעות את הדיון בבעיית הגבולות. הדעה היתה, שיש לבנות את המיפעל הראשון בצפון ים-המלח, ולכן התוויית תכנית למסילת-ברזל בין ים-המלח ועקבה נראתה מוקדמת.⁶⁰ בקיץ 1925 התמנה הלורד פלומר, שלא אהד את נובומיסקי, לנציב עליון. באותו זמן התנהלו המגעים הסופיים בקשר לתחילתו של זכיון רוטנברג להפקת חשמל בעבר-הירדן, ומכאן שוב התעוררה בעיית זכיון ים-המלח. סמואל המליץ בזמנו, שהזכיון יהיה בסמכותה של ממשלת ארץ-ישראל, ועבר-הירדן תהיה זכאית להשתתף בחלוקת התמלוגים; בעוד שפלומר דרש לתת לעבר-הירדן מעמד שווה לזה של ממשלת ארץ-ישראל לגבי הזכיון.⁶¹ הבעיה יושבה רק בסוף 1928, כאשר סוכם שהזכיון ינתן על-ידי שתי הממשלות תוך הבנה, שהסמכות הממשית תהיה בידי של הנציב העליון לארץ-ישראל.⁶²

נובומיסקי קיבל את הזכיון ב-1 בינואר 1930. את רוב מרצו, במשך תשע השנים מהיום שהגיש את בקשתו, הקדיש לעריכת ניסויים, הכנת תכניות להקמת המיפעל ומשא-ומתן בלונדון ובארץ-ישראל להשגת הזכיון. בין אלה שסייעו לו בתחילה מבחינה כספית היה גיימס רוטשילד שהלווה לו 5,000 לירות לרכישת זכיון ההובלה ב-1921, ואנגלי עתיר נכסים בשם אורקארט (Urquart), שרבים מנכסיו הוחרמו על-ידי הקומוניסטים ברוסיה, וכן הלוואה של 5,000 לירות שקיבל מ'קרן היסוד' באמצעות חותנו לעתיד, ניידיץ. ב-1923 הוא נסע לאמריקה וניסה לגייס כספים גם שם, אך לא זכה להצלחה מרובה.⁶³ מאוחר יותר, ב-1925, נסע שנית לאמריקה שם נפגש עם אנשי 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' (Palestine Development Council) — פלקסנר, סולד וג'וליאן מאק — והם החלו במאמצים לגייס הון עבור החברה שלו, אם כי לא תמיד מילאו את צפיותיו של נובומיסקי.⁶⁴ בשנים 1927-1929 ניסה, כאמור, להגיע להסכם עם אלפרד מונד, אך המשא-ומתן ביניהם נכשל. החל משנת 1928 עמדו ישראל ברודי ואברהם טולין, אנשי 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל', בראש המאמץ לגיוס כספים עבור חברת האשלג. הקושי של נובומיסקי היה בכך, שרוב הכספים גויסו ממקורות יהודיים, עובדה שרצה להצניע. טולין וברודי מצדם התרעמו על כך, שהממשלה הבריטית מתנגדת למימון יהודי, בזמן שהזכיון נועד לפתח את הבית הלאומי היהודי.⁶⁵ לנובומיסקי הגיעו גם ידיעות, כאילו מפעל האשלג משמש ככלי-נשק במערכה הפוליטית בין אנשי ברנדייס ווייצמן באמריקה, וביקש מידידיו שיפעלו אך ורק לטובת

59 ראה: א' אלסברג, 'קביעת גבולה המזרחי של ארץ-ישראל', הציונות, ג (תשל"ד), עמ' 236.

60 ראה דיונים במשרד המושבות מיום 7 ביולי 1923, CO,733/98/34887.

61 ראה מכתב פלומר מיום 22 באוקטובר 1925, CO,733/98/49344. בלונדון ניסה הולמס לקבל את דעתו של פלומר היות שהיה סבור, שזה ישר יחסה של ממשלת עבר-הירדן לרוטנברג. המייג'ור יאנג הוסיף, שכל זכיון הנופל בתחומן של שתי הארצות, חייב להיות משותף לשתי הממשלות.

62 ראה מכתב לוק למשרד המושבות מיום 11 באוקטובר 1928 CO,733/147/57075/3. כן ייאמר בזכיון, שהוא לטובת תושבי ארץ-ישראל ועבר-הירדן.

63 ראה נובומיסקי, מים-הביקל, עמ' 242-243, 251-253.

64 ראה שם, עמ' 275-284. באותו זמן פנה נובומיסקי גם אל הבנק הגדול של האחים להמן וביקש מהם להשקיע כספים במיפעלו, אולם הם סירבו. המזרח, מציין נובומיסקי, שאנשים כמו להמן היו מוכנים לתת כספים רבים למגביות, אך לא ניאו להשקיע במיפעל עסקי שהסיכונים הכלכליים בו נראו להם גדולים.

65 מכתב נובומיסקי לברודי מיום 9 בנובמבר 1928 ומכתב ברודי לנובומיסקי מיום 23 בנובמבר 1928.

העניין.⁶⁶ אולם באמצע 1929 הודיע יעקב דה-האז, עוזרו הקרוב של ברנדייס, שזכיון ים-המלח ממומן על-ידי קבוצה אמריקנית-ציונית. בבריטניה גרמה הידיעה נזק רב לנובומיסקי, שניסה עד כמה שאפשר להצניע את התמיכה היהודית שקיבל בשל הביקורת החריפה שנמתחה על הממשלה.⁶⁷

במשך שנת 1928 ניסה טאלוק לעניין קבוצה פינאנסית גדולה, שבראשה עמד איש כספים בשם ג'אד (Judd), כדי לנסות ולתת למיבנה של הון החברה צביון בריטי יותר, אולם הוא נכשל.⁶⁸ ברשימה הסופית של המשקיעים שהוגשה למשרד המושבות, נמצאו גם 'אוצר התיישבות היהודים', השייך להסתדרות הציונית, וגם האגודה הכלכלית הארץ-ישראלית מגני-יורק שהיתה שייכת למועצה לפיתוח ארץ-ישראל. מינויו של הלורד ליטון ליושב-ראש מועצת המנהלים וצירופן, ברגע האחרון, של שתי קבוצות פינאנסיות לא-יהודיות שיפר במקצת את התדמית של חברת האשלג.

בעוד שרוטנברג קיבל את הזכיון הראשון שלו להפקת חשמל תוך שנה, נאבק נובומיסקי כמעט כעשר שנים לקבלת זכיון ים-המלח. מתחריו היו חברות כימיות גדולות מחד והרפתקנים ממולחים מאידך. האחרונים, לא פחות מהראשונים, היו משוכנעים שבאזור ים-המלח טמונים אוצרות רבים, שבמאמץ קל אפשר יהיה לגרוף אותם.

אפשר לומר שהזכיון שקיבל רוטנברג היה בעוכריו של נובומיסקי. בשנים 1921-1924 היו פקידי הממשלה בלונדון מוכנים לתת לו את הזכיון, ורק עקשנותו של סמואל הביאה לעריכת מיכרו פומבי ולכל העיכובים שהיו כרוכים בכך. ייתכן, שסמואל לא שיער עד כמה יתארך תהליך המיכרו ואף לא העריך את העניין שעלול לעורר זכיון להפקת אשלג בארץ נידחת ורחוקה.

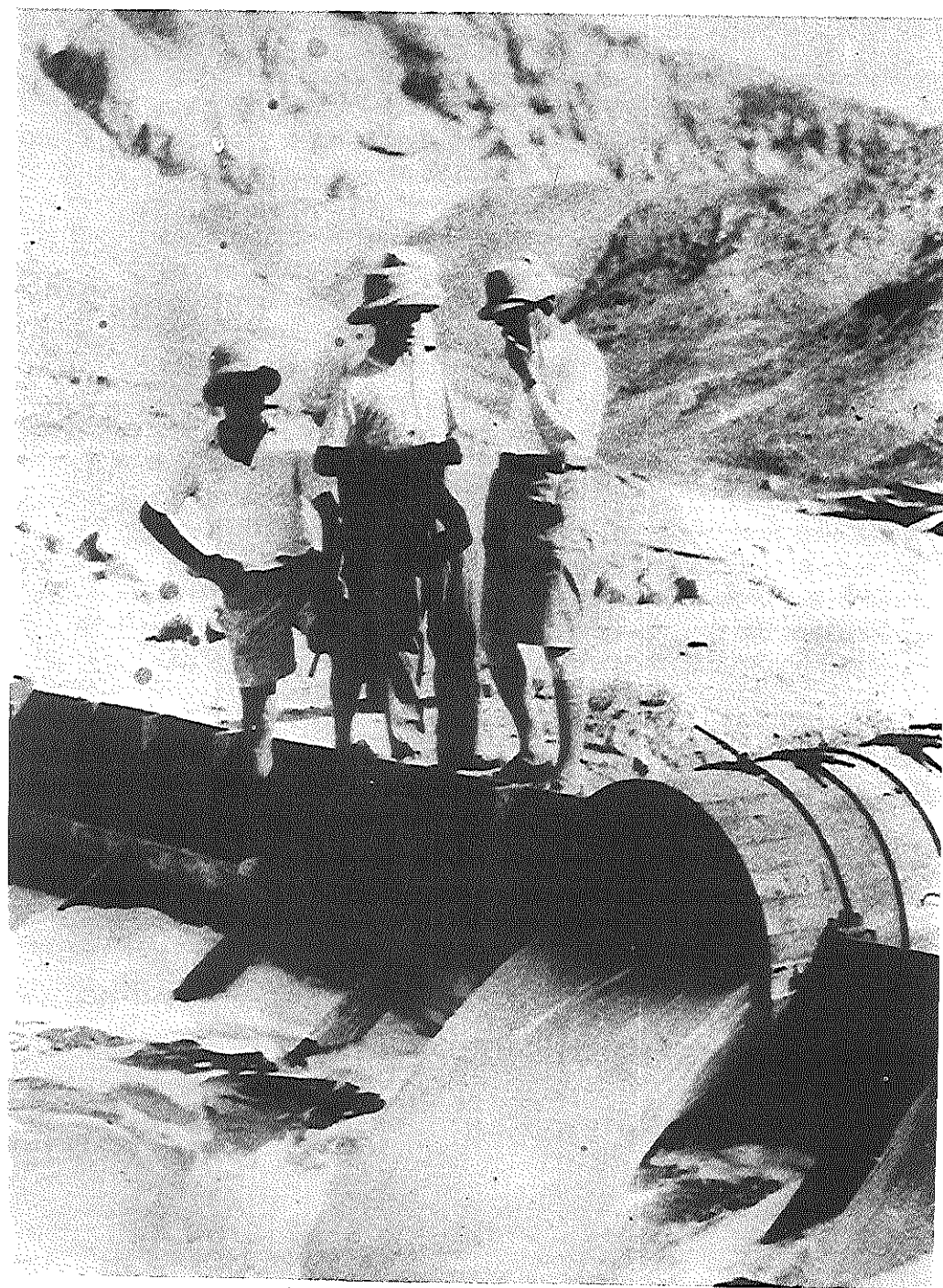
66 ראה מכתב נובומיסקי לטולין מיום 17 בנובמבר 1928 ותשובת טולין מיום 30 בנובמבר 1928, אצ"מ, A251/139. בין השאר, הופצו שמועות, כאילו אנשי ברנדייס פועלים להכשיל את נובומיסקי. טולין הזים את ההאשמות והבטיח לנובומיסקי, שהם פועלים רק לטובת המפעל.

67 ראה מכתב נובומיסקי לטולין מיום 3 ביולי 1929, אצ"מ, A251/141. נובומיסקי רגז מאוד על הצהרתו של דה-האז, ביקש מתומכיו שיכחישו את הידיעה ותבע מהם יתר ריטון בפעולותיהם.

68 טאלוק העלה הצעתו במכתב למשרד החוץ הבריטי ביום 23 במאי 1928, CO.733/147/57075/1. בפגישה שקיים הרדינג, יורשו של ורנון, עם טאלוק ונובומיסקי יומיים לאחר-מכן, הוא שוב הציג בפניהם את הקושי, שרוב התומכים הם יהודים בעלי שמות גרמניים.

אחנה העובדים בסדום, ירום-ים-המלח.
גבט ממרומי הר-סדום הסמוך. מימין, על החוף — המזח אשר שימש לצורכי הספינות המקשרות את המפעל הדרומי גם מפעל צפון-ים-המלח בקליה

מילוי ראשון של בריכות האיוד במפעל דרוסיים-המלח. (בתמונה — הלורד ליטון, נובומיסקי,
ד"ר ק־פריזלנד ומוסיה לגנצקי)

פרשה מיוחדת היא עמדתו של אלפרד מונד, שמחד היה נציג אחד הגורמים המעוניינים בזכיון ומאידך היה יושב-ראש המועצה הכלכלית לארץ-ישראל. דומה, שכל זמן שפעילותו של נובומיסקי לא הפריעה לאינטרסים של חברת ICI, היה מונד מוכן לסייע לו; אולם כאשר היה ניגוד אינטרסים, לא היסס מונד להתור תחתיו, ועוד ביולי 1928 פנה למשרד המושבות והציע לקבל על עצמו את הזכיון.

במשרד המושבות נטו בתחילה ליחס משקל לקשריו של נובומיסקי עם ההסתדרות הציונית, אולם החל מהמחצית השנייה של שנות העשרים ביקשו מנובומיסקי שלא להבליטם יתר על המידה. נראה שלולא העובדה הפשוטה, שנובומיסקי היה המועמד היחידי שביכולתו היה להקים מיפעל כזה, היתה הממשלה הבריטית שמחה לתת את הזכיון לקבוצה אחרת. נובומיסקי לא איכזב את אלה שתלו בו תקוות, ובזמן מלחמת העולם השנייה סיפק מחצית מתצרוכת האשגל של בריטניה ו-80 אחוז מתצרוכת חבר העמים הבריטי (ללא קנדה).⁶⁹

הוויכוח הציבורי אודות זכיון ים-המלח

סמואל קיווה שבעניין ים-המלח לא יעבור אותו נתיב-יסורים שהיה מנת חלקו בטיפול בזכיון רוטנברג. הוא עמד על כך, שיפורסם מיכרז פומבי, מפני שחשש מביקורת ציבורית הן בבריטניה, הן בארץ-ישראל והן בחבר הלאומים. ייתכן, כי במידה שבמיכרז היתה זוכה הקבוצה הבריטית, כפי שנראה הדבר בתחילה, היה העניין עובר בשקט.⁷⁰ אולם כשנודע שבמיכרז זכו נובומיסקי וטאלוק, התארגנה קבוצה של אישי-ציבור בריטים ונציגים של בעלי-הון בריטים שהיו מעוניינים גם הם בזכיון, ויצאו במסע ציבורי נגד ההחלטה, הן מעל דפי העיתונות והן בשני בתי-הנבחרים. נובומיסקי הקדיש בספרו פרק מיוחד לתיאור המערכה, ולכן נעמוד על עיקרי הדברים בלבד.⁷¹ דומה, כי המסע הציבורי נגד הזכיון שבו זכה נובומיסקי עלה אף על ההתקפות במחצית הראשונה של שנות העשרים נגד רוטנברג. לדברי נובומיסקי, הוא שמר בארכיונו 55 קטעי-עיתונים הדנים בזכיון, ובין דצמבר 1927 לנובמבר 1929 נידון הנושא לפחות 16 פעמים בפרלמנט ובבית-הלורדים.⁷²

ההתקפות בפרלמנט ובבית-הלורדים התמקדו סביב הנקודות הבאות:

א. להבטיח שלא יהיה קשר בין סינדיקט האשגל הגרמני-צרפתי והחברה שקיבלה את הזכיון בים-המלח. כזכור, היה זה המונופול הגרמני שגרם להאמרת מחירי האשגל בזמן מלחמת-העולם. נפוצו גם שמועות, כאילו חברת ICI, שבראשה עמד מונד, עומדת מאחורי נובומיסקי וקשורה גם לסינדיקט הגרמני. לשם כך אף הותקן סעיף מיוחד בזכיון, שאסר על החברה להתקשר עם גורם שלישי ללא אישור הממשלה.

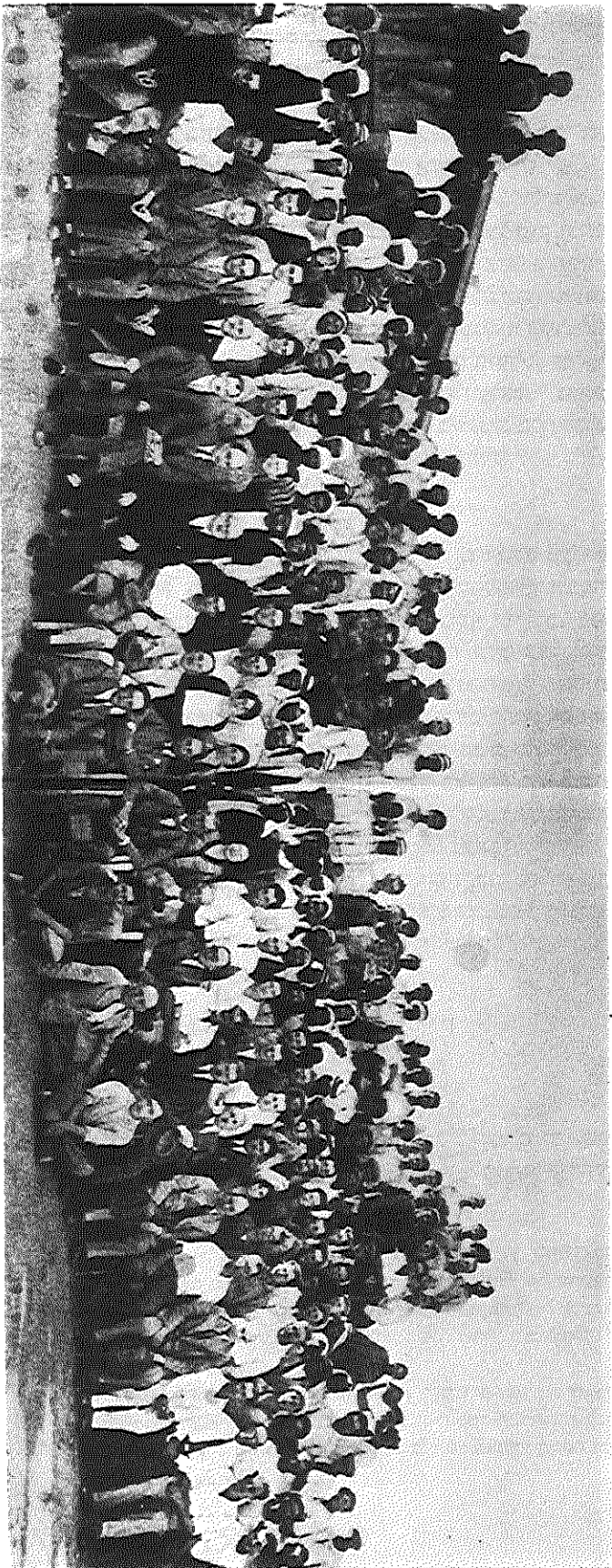
69 ראה: M. Hyde, *Strong for Service: The Life of Lord Nathan*, London 1968, p. 98 (תולדות חייו של הלורד נתן, שהיה עורך-דינם של רוטנברג ונובומיסקי במשך כל שנות העשרים והיה גם עורך-דינו של אלפרד מונד).

70 ראה הערה 37 בפרק על זכיון ים-המלח.

71 ראה נובומיסקי, מיס-הביקל, עמ' 310-320.

72 בפרלמנט נדון הזכיון בתאריכים: 23.4.1928, 21.5.1928, 11.6.1928, 13.7.1928, 13.11.1928, 10.12.1928, 8.3.1929, 23.5.1929, 7.7.1929, 24.7.1929, 16.11.1929, ובבית-הלורדים בתאריכים: 30.11.1927, 16.4.1928, 23.5.1928. התאריכים מתייחסים לשאלות ולדיונים בשני בתי-הפרלמנט. בפרלמנט העלו את הנושא הקולונל הוורד בורי (Howard Bury), המייגור גלין (Glyn), שניסה בשלב מסוים להיכנס כשותפו של נובומיסקי, ופרדריק הול (Hall). ובבית-הלורדים: הלורד איילינגטון (Islington) והלורד טמפלטאון (Templetown).

- ב. הבטחת זכויותיהם של ערביי ארץ-ישראל; איסור הפקעת קרקעות, בייחוד לאחר מאורעות 1928 ו-1929. כן רצו להבטיח שחלקה של עבר-הירדן לא ייפגע, והממשלה הסבירה, שממשלת עבר-הירדן נתנה הסכמתה לתנאי הזכיון.
- ג. המבקרים טענו שהמשקיעים אינם בריטים, אלא יהודים ממוצא רוסי, ואף כינו אותם נציגי הקפיטאליזם העולמי.⁷³
- ד. המבקרים מחו על-כך שהזכיון ניתן ליהודי בלחץ של ההסתדרות הציונית. נציגי הממשלה השיבו, שבכתב המנדט ניתן לסוכנות זכות מייעצת וכי הזכיון ניתן במיכרז פומבי.
- ה. נשמעו טענות, שבמסירת הזכיון לנובומיסקי קופחו אינטרסים בריטיים ושלטאלוק אין כל השפעה. מאחורי האשמה זאת עמדה חברת ההשקעות 'אייבנפורת' (Ivenforth), שנובומיסקי סירב לצרף אותה כשותפה. הממשלה הודיעה, שיושב-ראש מועצת המנהלים, הלורד ליטון (Lytton), וחלק מחבריה הם בריטים. בין המשקיעים בחברה היו גם שתי קבוצות לא-יהודיות.⁷⁴
- ו. היה לחץ כבד להבאת הזכיון לאישור הפרלמנט לפני שייחתם סופית. למרות שהדבר לא היה מקובל, החליטה הממשלה לפרסם במאי 1929 מסמך פרלמנטארי (CMD. 3326) ובו פירטה את פרטי הזכיון, אולם רק לאחר שתנאי הזכיון אושרו עקרונית בין משרד המושבות ונובומיסקי.
- התעמולה מחוץ לכותלי בית-הנבחרים, בעיקר מעל דפי העיתונות ובאספות-מחאה, התנהלה על-ידי ארגון פרוע-ערבי בשם 'הליגה הלאומית', שהרוח החיה בו היה הקולונל הווארד בורי, אשר ניהל גם את רוב ההתקפות בפרלמנט.⁷⁵ סמוך לדיון בבית-הלורדים בסוף נובמבר 1927 נשלחה עצומה מארץ-ישראל, שביקשה מהממשלה לתקן את המעוות שנעשה בהענקת הזכיון להפקת חשמל שניתן לרוטנברג, ולא למסור את זכיון ים-המלח לציונים.⁷⁶
- במשך 1928 יזמו אנשי הליגה דיונים בפרלמנט, כתבו מכתבים לעיתונים ופרסמו מאמרים, במיוחד לאחר תקרית הכותל באוגוסט 1928. בסתיו 1928 שלח אחד מראשי הליגה, רוברט גורדון-קנינג (Gordon-Canning) מכתב אל מלדווין, ובו האשים את שר
- 73 ראה דיונים בבית-הלורדים ב־23 במאי 1928 וב־20 במארס 1929. אצ"מ, A185; CO,733/147/57075II עמ' 6 ואילך.
- 74 אלפרד מונר (הלורד מלצ'ט) בנאום בבית-הלורדים ב־20 במארס 1929 אמר, שמגזימים בחשיבות הזכיון וכי יש שפע של אשלג בעולם. הוא שיבח את מיפעל רוטנברג, שהוכיח מה גדולה תרומת ההון היהודי לפיתוח ארץ-ישראל והסביר שאי-אפשר לפתח את הארץ רק בעזרת הון בריטי. באשר למפעל ים-המלח, הוא פיקפק בסיכוי ההצלחה של המיפעל ואמר, שלדעתו לא יצליח האשלג הארץ-ישראלי להתחרות במחירי האשלג הגרמני.
- 75 הליגה נוסדה כנראה ב־1925, ובין תומכיה היו כמה חברי פרלמנט ובית-הלורדים. רשימת חברי הליגה וסקירה קצרה על פעולותיה נמצאים באצ"מ A158. ביוני 1925 יזמה הליגה מסע פרוע-ערבי בעיתונות ובפרלמנט, שבמהלכו טענו, כאילו הולכים להפקיע את זכיון החולה מידי הערבים. ראה תזכיר פנימי מיום 19 ביוני 1925, CO.733/100.
- 76 ראה את העצומה המצורפת למכתב מפקד המשטרה מברוגורדטו מיום 12 בנובמבר 1927, CO,733/132/44056/2, וכן מכתב של 'הליגה הלאומית' לראש הממשלה בלדווין מיום 24 באוקטובר 1927, CO,733/132/44056/1, ובו עצומה בחתימת גמאל אל-חוסייני מיום 31 באוגוסט 1927. הגברת בורדהרסט (Broadhurst), מזכירת הליגה, כותבת במכתב הלוואי, שהיא רוצה להביע את רגשות היאוש והקיפוח שחשים ערביי ארץ-ישראל.

הלורד ליטון (יושב במרכז) והמגזר טאלק (מימין) מבקרים במפעל צפון-ים המלח, נובמבר
1930. משבאליל של לורד ליטון — משדה נובהמיסקי, זין-פירזולר (מנכ"ל המפעל) ומוסייה לנגרצקי
(מראשי העובדים במפעל)

המושבות אמרי במזימות פרו־ציוניות ואיים לפרסם בכל רחבי העולם הערבי את הקנוניה האנטי־הערבית שזממו הבריטים והציונים.⁷⁷ הליגה לא נמנעה גם מנקיטת נימה אנטישמית, ולקראת הדיונים במאוס 1929 בפרלמנט ובבית־הלורדים שלחה מכתב, בו מחתה על מתן זכויות ליהודים־רוסים ואף ציטטה מתוך נאום שנשא הלורד מלצ'ט בניו־יורק (ב־16 באוקטובר 1928), בו הזהיר את מאזיניו מפני השתלטות סינדיקטים לא־יהודיים על אוצרות הטבע של ארץ־ישראל.⁷⁸ לקראת אותו דיון שלחו הוועד הפועל הערבי והמועצה המוסלמית מברקי־מחאה, בהם ביקשו לבטל את מתן הזכויות לנובומיסקי; אולם הוחלט, שלא להתייחס אליהם, היות שלא ראו בהם גופים המייצגים את ערביי ארץ־ישראל.⁷⁹ בשנים 1929-1930 המשיכה הליגה בפעילותה, ובין השאר סייעה בארגון ביקורים בלונדון של נכבדים פלסטינאים, כמו המופתי גמאל אל חוסייני ומוסא קאזם חוסייני.⁸⁰

סיכום

בתחילת שנות העשרים היו רבים שראו באזור ים־המלח מקור לאספקת אשלג שיהווה תחליף לגרמניה. בזמן שברור היה, כי במפעל החשמל לא צפויים רווחים גדולים, היו כאלה שסברו, כי ביס־המלח אפשר יהיה לגרוף הון רב. הממשלה הבריטית היתה מעוניינת בהצעה הטובה ביותר, אשר תבטיח שהמפעל יוקם במהירות ויחלק לה תמלוגים גדולים. הם ראו יתרון בכך, שההסתדרות הציונית תהיה אחת השותפים, אך לא ראו בכך תנאי כל־יעבור, וברגע מסוים היו מוכנים לחלק את הזכויות לגורמים שלא היה להם כל קשר עם ההסתדרות הציונית. סמואל חשב, שמפעל ים־המלח יתרם תרומה חשובה לחייה הכלכליים של הארץ, ואילו בלונדון היו מסויגים יותר, בשל עמדתו השלילית של אלפרד מונד. ההחלטה למסור את הזכויות לנובומיסקי וטאלוק נבעה מכך, שמגישי ההצעה ייצגו גורמים בריטיים וציוניים כאחד, ויחד עם זאת היתה זאת ההצעה הטובה ביותר מבחינה כספית וטכנית, לאחר שהתברר כי להצעות האחרות אין כל בסיס. המאבק להשגת הזכויות של ים־המלח הוא דוגמה למפעל ציוני שהוגשם למרות השלטון הבריטי, ולא הודות לו. נדמה, שלולא כישוריו של נובומיסקי ודבקותו במטרה, היה אזור ים־המלח נשאר שומם עוד שנים רבות.

ב. זכויות נפט

חיפושי נפט בארץ־ישראל החלו לפני מלחמת־העולם הראשונה, אם כי בקנה־מידה מצומצם מאוד. החברה 'Syrian Exploitation' ביצעה קידוחים בעמק־הירדן בשנים

77 ראה את המכתבים מ־26 באוקטובר ומ־23 בנובמבר 1928, CO,733/146/57070. לאחר פגישה במשרד המושבות שלח גורדון־קנינג מכתב, בו חזר מחלק מהאשמותיו.

78 ראה מכתב הליגה מיום 11 במאוס 1929 ומובאות מנאומו של מלצ'ט, CO,733/167/67169.

79 ראה מיזכר טיוטת החשבה לשאלתה של לורד טמפלטאון מיום 16 באפריל 1929, CO,733/176/67232.

80 ארגון פרו־ערבי שלקח חלק במסע התעמולה נגד זכויות ים־המלח, היה 'The Middle East and Near East Association' שגייס לעזרתו אישי־ציבור וכן כמה ממתחריניו של נובומיסקי, כמו הגברת הומר, קפטן בנט ד"ר נורטון. ראה דין־חשבון על כנס של האגודה בנושא זכויות בארץ־ישראל מיום 13 בנובמבר 1928. אצ"מ, 24/3473.

1912-1913,⁸¹ והחברה האמריקנית הגדולה 'סטנדרד אויל', שרכשה זכויות משני נתינים תורכיים, החלה ערב המלחמה בקידוחים בסביבות ים-המלח.⁸² המייג'ור ברוק, שנשלח לקראת סיום המלחמה לארץ-ישראל לערוך סקר גיאולוגי, הצביע על אפשרות הימצאות נפט באיזור ים-המלח.⁸³

בקשות לחידוש תוקפם של זכויות נפט שניתנו על-ידי התורכים, הוגשו למשרד החוץ עוד לפני תום המלחמה, אולם הבריטים סירבו לדון בנושא, ובין יתר הסיבות, קיים היה חשש שהדבר עלול לפגוע במעמדה של בריטניה בוועידת השלום.⁸⁴ באביב 1919 פנתה חברת 'סטנדרד אויל' באופן רשמי למשרד החוץ וביקשה לחדש את תוקף הזכויות התורכיים שבידיה. משרד החוץ השיב, כי כל זמן שהבריטים לא קיבלו את המנדט של ארץ-ישראל ולא נחתם חוזה השלום, לא יאושרו זכויות.⁸⁵ לאמריקנים נודע בינתיים, שליזמים בריטים ניתנו זכויות בעיראק על-פי זכויות תורכיים שהיו להם, והם המשיכו בלחצם.⁸⁶ הציונים גם הם התנגדו למתן הרשיון ל'סטנדרד אויל', מתוך חשש שהדבר יפגע בדיונים שהתקיימו בלונדון באותו זמן בין הממשלה וההסתדרות הציונית.⁸⁷ באביב 1920 הגיע ללונדון סגן-נשיא חברת 'סטנדרד אויל', תומס, כדי לחדש את המשא-ומתן. הוא הזכיר למארחיו, שהאמריקנים סיפקו נפט לבריטים בזמן המלחמה, הדרישה לנפט הולכת וגוברת והקפאת החיפוש עלולה לגרום למחסור. הבריטים לא התרשמו מטיעוניהם וסירבו להתיר לאנשיו, שחלק מהם כבר הגיע לארץ-ישראל, לחדש את החיפוש.⁸⁸

ההתעניינות של הציונים בנפט נבעה מהמחשבה, שהוא עשוי לשמש כמקור-אנרגיה. הפחם היה כבר אז יקר, ואילו הנפט נחשב כבר אז כתחליף טוב לפחם, וחשבו כי יאלצו לייבא מרומניה או מפרס.⁸⁹ בסוף 1919 פנו נציגי ההסתדרות הציונית לחברת הנפט האנגלו-פרסית כדי לברר את הידיעות, שהחברה עתידה להניח צינור-נפט בין עיראק לחיפה.⁹⁰ יחד עם זאת היו הציונים ערים למגעים בין חברת 'סטנדרד אויל' והממשלה הבריטית, ולאור פרסומים בעיתונות, ניסו להשיג מידע כדי לנסות ולהשתלב גם בחיפוש נפט בארץ-ישראל.⁹¹

81 ראה דין-חשבון של טיש (להלן, הערה 89) על מצב הנפט בזמרח-התיכון מיום 5 במאי 1920, אצ"מ, Z4/911

82 ראה: B. Shwadran, *The Middle East Oil and the Great Powers*, Jerusalem 1973, p. 449. [להלן: שוודראן].

83 על שליחות ברוק ראה לעיל, הערה 4.

84 ראה מיוזר פנימי של אורמסבי-גור מיום 12 בנובמבר 1918, E,170606, FO,371/3412. החשש היה, שבריטניה תואשם כי היא מעוניינת בארץ-ישראל בשל שיקולים חומריים.

85 ראה שוודראן, עמ' 451.

86 ראה מכתב של קרוזן מיום 30 בנובמבר 1919 המדווח על פגישה עם השגריר האמריקני, FO,608/87 וכן אצל שוודראן, עמ' 450-451.

87 ראה מכתב של אידר למשרד הציוני בלונדון מיום 18 באוגוסט 1919, אצ"מ, Z4/911. אידר סיפר, שקיבל אישור על קיום המגעים בין האמריקנים והממשלה הבריטית ממפקדת הכוחות הבריטיים בקהיר.

88 ראה תזכיר של טילי מיום 21 באפריל 1920, F,371/5150 E,120/175/44.

89 תזכיר מתחילת 1920 על השימוש בנפט בתעשייה, שהוכן על-ידי טיש מהמחלקה הכלכלית בהסתדרות הציונית בלונדון, אצ"מ, Z4/911

90 מכתב ההסתדרות הציונית לחברת הנפט האנגלו-פרסית מיום 4 בדצמבר 1919, שם, שם.

91 ראה מכתב של טיש (מלונדון) לירושלים מיום 22 באפריל 1921 ובו הוא מביא קטעי-עיתונות

ZIONIST ORGANISATION, CENTRAL OFFICE.

Department of Trade & Industry.

THE LIQUID FUEL POSITION IN THE NEAR EAST.

Up to the present no mineral oil has been found within the territory of Palestine, although many travellers and scientists, who have devoted much time to the study of geology and the physical features of Palestine, are inclined to think that the sub-soil of that country contains vast reserves of this valuable mineral.

The following arguments are being usually put forward in support of that theory;

1. Presence of deposits of asphalt on the North Western shores of the Dead Sea, in the neighbourhood of Safed and elsewhere.
2. The apparently catastrophic invasion by the waters of the Dead Sea of the territory lying to the South of El-Lisan, which occurred in historical times.
3. The fact that drops of oil have been observed by several investigators on the surface of the Dead Sea;
4. The volcanic origin of certain districts of the country.
5. The fact that Palestine is situated within the oil-bearing triangle formed by the fields of Baku, Persia and Egypt.

The fact that two commercial undertakings have expended vast sums for boring purposes in Palestine is the best proof that the aforesaid theory has a real foundation. The Syrian Exploitation Co., Ltd., carried out some borings in 1912-1913 at the confluence of the Jordan and the Jarmook, but without success. The Standard Oil Co. started in 1914 boring operations in/

דף ראשון מתוך סקירתו של טיש על מצב הנפט במזרח-התיכון, 5 במאי 1920

בתחילת 1921, לאחר כינונו של השלטון האזרחי בארץ-ישראל, החליטה הממשלה הבריטית להגמיש את מדיניות איסור הזכויות, והעניקה את הזכויות להפקת חשמל לרוטנברג. הדעה היתה, שרצוי לעשות מחווה כלפי הממשלה האמריקנית בעניין חברת 'סטנדרד אויל'; זאת בעיקר לנוכח ההערכה, שגילוי רצון טוב בארץ-ישראל יוכיח לאמריקנים, שבעיראק מסרבים להעניק להם זכויות בשל סיבות ענייניות ולא מתוך אפליה.⁹²

במשרד המושבות העירו, שהעיוכים שמהם סובלת חברת 'סטנדרד אויל' נבעו מסירובה של הממשלה האמריקנית לאשר את מעמדה הפוליטי של ארץ-ישראל. אולם הרצון לשפר את היחסים עם ארצות-הברית והעובדה שהסיכויים למציאת נפט בארץ-ישראל נראו קלושים, הביאו להחלטה לסייע לחברת 'סטנדרד אויל'.⁹³ הבריטים אישרו לחברת 'סטנדרד אויל' בצורה לא-פורמאלית לבצע בדיקות ראשוניות בשטחי הזכויות שלהם, מבלי שהדבר יהווה הכרה בזכויות החברה. כן נאמר לאמריקנים, שלא יתורו קידוחים עד לחתימת חוזה השלום.⁹⁴ מאוחר יותר הוסיפו הבריטים תנאי נוסף, שהכעיס מאוד את האמריקנים. הם דרשו שהחברה תמסור לממשלה הבריטית את כל המימצאים הגיאולוגיים שיאספו בקידוחים הנסיוניים.⁹⁵ ההיענות לחברת 'סטנדרד אויל' היתה גם תוצאה של הסדר היחסים בין חברות הנפט האנגליות והאמריקניות בעיראק.⁹⁶ הבריטים ציפו לכך, שבעקבות האישור לחברה האמריקנית תוגשנה בקשות מחברות אחרות; ואכן בסוף 1921 הגישה חברת 'Turkish Petroleum' בקשה לאישור לבדיקת שטחי הזכויות שלה, והאישור ניתן כתנאים דומים לאלה שניתנו לחברת 'סטנדרד אויל'.⁹⁷

הציונים לא ראו בעין יפה את דריסת הרגל שניתנה לחברות הנפט. רופין הביע את דאגתו מכך, שלציונים לא יהיה כל חלק בניצול אוצרות הנפט, במידה שיימצאו. הוא ביקש להפעיל את ההשפעה היהודית באמריקה, כדי לשכנע את חברת 'סטנדרד אויל' להקים חברה מיוחדת לחיפושי נפט בארץ-ישראל, בה ישותף הון יהודי.⁹⁸ וייצמן, לעומת זאת, העדיף שלא יינתנו רשיונות לחיפוש נפט בארץ-ישראל, כדי שחברות זרות לא יפקעו אינטרסים כלכליים בארץ וכי יסתפקו בייבוא נפט.⁹⁹

לאחר שניתן לה האישור הראשוני, העלתה חברת 'סטנדרד אויל' תביעה נוספת

המדווחים על מכתבים של קרוון מאיגוסט 1920 ופברואר 1921, המצביעים על כוונות בריטיות לאפשר לחברת 'סטנדרד אויל' לחדש את החיפושים. שם, שם.

92 הבריטים טענו, שבעיראק הם מרשים חיפושי נפט לבעלי זכויות תורכיים, ולאמריקנים לא היו זכויות כאלה. כך מופיעה ידיעה ב'הארץ' מיום 25 בינואר 1921, שבה מסביר נשיא חברת הנפט האנגלית פרסית, כי זכויות חברתו בעיראק מתבססות על אוהם עקרונות שלפיהם תובעת 'סטנדרד אויל' רשיון לחיפוש נפט בארץ-ישראל. אצ"מ, 24/25040

93 תזכיר פנימי של משרד המושבות מיום 23 בספטמבר 1921, CO,733/11/47206

94 מכתב שקבורו למשרד החוץ מיום 29 בספטמבר 1921, FO,371/6385, E,10844/264/88. האישור נשלח לחברה ב-26 בספטמבר.

95 מכתב קרוון להרבי מהשגרירות האמריקנית מיום 12 בדצמבר 1921, FO,371/6385, E,13986/264/88. קרוון מסביר, שלממשלה אין תקציבים לבצע סקרים כאלה בכוחות עצמה.

96 ראה: טיימס, 11 באפריל 1922. העיתון רואה באישור לחברת 'סטנדרד אויל' לחפש נפט בארץ-ישראל כחלק ממערכת היחסים המשופרת בין אמריקה ובריטניה, לאחר שבינואר 1922 הוסכם, שהאמריקנים יקימו חברה משותפת לחיפושי נפט בעיראק.

97 ראה מכתב משרד המושבות למשרד החוץ מיום 12 בדצמבר 1922, CO,733/15/59971

98 מכתב רופין אל המחלקה הכלכלית, ההסתדרות הציונית בלונדון, מיום 24 במאי 1921, אצ"מ, 24/911

99 מכתב טיש לקפלנסקי מיום 3 בנובמבר 1921, שם, שם.

לשטחי זכויות, שניתנו לה גם לאחר הכרזת המלחמה של תורכיה, ב־29 באוקטובר 1914. בלונדון חששו, שהדרישה עלולה היתה להציף את משרד המושבות בבקשות רבות מצד חברות אחרות.¹⁰⁰ נציגי השגרירות האמריקנית טענו, שלאור הודעתו של שר המושבות בפרלמנט (מיום 15 בפברואר 1922), שלפיה רשיונות לבדיקות ראשוניות אין בהם הכרה בזכויות של חברות הנפט, אין מניעה לתת את האישור המבוקש לחברת 'סטנדרד אויל'.¹⁰¹ מבחינה משפטית על־פי חוזה סֶבֶר (Sevres), לא היתה הצדקה לחביעתם של האמריקנים, שתינתן אפילו הכרה חלקית בזכויות שניתנו בזמן המלחמה.¹⁰² אולם לאחר שיקול נוסף הגיעו הבריטים למסקנה, שהרחבת שטח האישור אין בה סיכון, והם אף יקבלו יותר מידע גיאולוגי. ההסתויגות היחידה היתה, שיש לבדוק שהשטחים החדשים לא יפגעו בזכויות של רוטנברג.¹⁰³ ב־4 באפריל 1922 ניתן לחברת 'סטנדרד אויל' האישור המבוקש.¹⁰⁴

בקיץ 1923 מסרו החברות 'סטנדרד אויל' ו'תרכיש פטרולים' דין־וחשבון־ביניים על המימצאים הגיאולוגיים שלהן.¹⁰⁵ בתחילת 1924 הגיש הגיאולוג בלייק את המימצאים הסופיים של הבדיקות שערכו חברות הנפט, ומהן התברר שמעטים הסיכויים למצוא נפט בארץ.¹⁰⁶ החברות האמריקניות הגישו את מימצאיהן מתוך תרעומת, והתלוננו בפני משרד החוץ האמריקני על שאילצו אותן למסור מידע יקר מאוד לבריטים. הנושא אף שימש נושא לוויכוח ציבורי בארצות־הברית, בשל הדעה שהיתה כאן השפלה של חברה אמריקנית.¹⁰⁷ בסוף 1924 החליטה חברת 'סטנדרד אויל' להפסיק את חיפושי הנפט בארץ, וזאת בשל המימצאים הגיאולוגיים הדלים.¹⁰⁸

עד שניתן לרוטנברג הזכויות להפקת חשמל, היו הבריטים עקביים מאוד במדיניות איסור הזכויות, גם בתחום הנפט. הבריטים לא רצו להיכנס לכל התחייבויות, אשר עלולות היו לסבך אותם עד לקבלת כתב המנדט. היה דרוש לחץ משולב של חברת 'סטנדרד אויל', אחת החברות הגדולות בעולם, בסיוע מאסיבי מצד הממשלה האמריקנית כדי לשכנע אותם לנהוג ביתר גמישות. פרשת זכויות הנפט בארץ־ישראל היתה רק קטע קטן מהמאבק שהתנהל בין חברות־נפט אמריקניות ובריטיות בעיראק. כאשר הגיעו להסדר שם, פחת האינטרס האמריקני בחיפושי נפט בארץ. האינטרס הציוני בחיפושי נפט היה מצומצם ונבע בעיקר מהחשש להשתלטות גורמים לא־יהודיים על אינטרסים כלכליים חשובים בארץ־ישראל.

- 100 הערות פקדי משרד המושבות מיום 3 במארס 1921, CO,733/19/10622
 101 תזכיר של השגרירות האמריקנית מיום 20 במארס 1922, CO,371/7783, 3155/132/65
 102 ראה מכתב של משרד החוץ למשרד המושבות מיום 25 במארס 1922, שם, שם.
 103 ראה מיזכר פנימי של משרד המושבות מיום 25 במארס 1922, CO,733/30/14336
 104 מכתב קרוזן לשגרירות האמריקנית, FO,371/7783, E,3466/132/65
 105 דין־וחשבון של בלייק מיום 22 ביוני 1923, CO,733/46, עמ' 531-532.
 106 הערות פקדי משרד המושבות על הדין־וחשבון של בלייק מיום 29 בינואר 1924, CO,733/64/6659. המועצה הכלכלית לארץ־ישראל התעניינה גם היא בדין־וחשבון של בלייק והבריטים היססו למסור אותו להם בשל מידע סודי אודות ים־המלח. ראה מיזכר מיום 30 בינואר 1924, CO,733/46/6662
 107 ראה מכתב חברת 'סטנדרד אויל' לשר החוץ האמריקני מיום 26 בפברואר 1924, CO,733/79/17013 וכן מיזכר פנימי מיום 4 ביוני 1922, CO,733/80
 108 מכתב ממשרד החוץ לחברת 'סטנדרד אויל' מיום 1 בנובמבר 1924, CO,733/81